

Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco

Joan Campio Rodríguez Gómez

*Pontificia Universidad Católica del Perú*¹

DOI: <http://doi.org/10.5565/rev/periferia.682>

Resum

A través del cas peruà de Barranco, aquest article trasllada els debats actuals que estan tenint lloc a nivell global sobre gentrificació al context llatinoamericà. Concretament ho fa a partir de les particularitats que tenen lloc a Llatinoamèrica, per centrar-se, d'una banda, en les formes de resistència creativa que fan front a aquest procés, i on, destaca l'artivisme, i d'altra banda, en com sorgeixen aquestes en les estratègies de resistència al fenomen de la gentrificació. Aquestes estratègies són la simbòlica mitjançant l'artivisme que produeix els murals, i la política mitjançant l'Agenda 21 que els protegeix jurídicament i inicia aquestes resistències, empoderant els murals com a element que relaciona ambdues estratègies. Aquest procés de gentrificació és estudiat a partir de l'especificitat del mural, amb natura dual com a element indicador i alhora com a creador de gentrificació. Sent estratègia simbòlica de resistència on intervenen els actors afectats, constatant com origina conflictivitat que es manifesta amb el mural com a eina en les estratègies de resistència davant la gentrificació. Finalment, a partir del cas de Barranco, mostro com s'articulen i coordinen sent necessari analitzar totes les resistències en conjunt i no per separat.

Paraules clau: *Gentrificació; Agenda 21; conflictivitat urbana; estratègia de resistència; artivisme muralista*

Abstract. *Strategies of creative resistance against gentrification. A perspective from the case of Barranco*

Through the Peruvian case of Barranco, this article takes the current debates about gentrification in a globally level and moves it forward in the context of today's Latin American. Specifically, it is based on the particularities that show up in Latin America, to focus, on the one hand, on the forms of creative resistance that face gentrification process where artivism stands out as the main strategy that goes hand in hand with a political tool. On the other hand, how these resistance strategies arise to face the phenomenon of gentrification. These strategies are symbolic through the artivism that produces murals, and politics through Agenda 21 that protects mural legally and initiates these resistances, empowering murals as an element that links both strategies. This gentrification process is studied based on the specificity of the mural, with dual nature as an indicative element and at the same time as a creator of gentrification, being a symbolic strategy of resistance

¹ Enviar correspondència a: Joan Campio Rodríguez Gómez, joan_campio18@hotmail.com

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

where the involved actors intervene, as a source of conflict that is manifested through the mural as a tool in the resistance strategies towards gentrification. Finally, from the case of Barranco, I show how they articulate and coordinate, so it is necessary to analyze all the resisters as a whole and not separately.

Keywords: *gentrification; Agenda 21; urban conflictivity; resistance strategy; activism muralist*

La creativitat per a resistir els processos de gentrificació

Introducció al cas d'estudi

Aquest article sorgeix a partir de les investigacions etnogràfiques en curs de les resistències a un procés de gentrificació i al fet que aquest estudi va resultar guanyador al concurs de recolzament a la investigació de la *Pontificia Universidad Católica del Perú* (PUCP en endavant). País al que vaig arribar fa tres anys i en el que he trobat un reguitzell de conflictes urbans a la seva capital Lima. Dins d'aquesta "selva d'asfalt" que és aquesta ciutat metropolitana llatinoamericana, trobem el districte de Barranco, un petit districte amb l'etiqueta de bohemí per acollir artistes famosos des de fa molt temps. Tot i ser una investigació en curs presento en aquest article els avenços que he aconseguit, a partir del cas d'estudi a Barranco, a partir del qual exposaré les particularitats de la gentrificació a Amèrica Llatina juntament amb l'estat de la qüestió de l'artivisme present. A partir de dos elements com són l'Agenda 21 de la UNESCO i els murals artístics com a expressió artivista de resistència que s'afegeix a la seva vessant gentrificadora, tot seguit, explicaré com s'articulen aquests dos elements com estratègies de resistència al procés que viu la zona històric-turística del districte. Finalment, faré una projecció de futur de la utilitat de les eines com l'Agenda 21 o el mural que nodreixen la resistència veïnal en als processos de gentrificació i la importància del recolzament a aquestes per part de les autoritats municipals. Fent així un canvi de rol dels agents públics estatals que deixen de ser un agent gentrificador i es converteixen en un soci estratègic en aquestes resistències.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Metodologia emprada²

El procés de gentrificació observat és un fenomen que s'ha estudiat a partir de l'especificitat del mural com estratègia simbòlica de resistència, a tenir aquest una naturalesa dual, com a element indicador i com a generador de gentrificació, on intervenen els actors implicats. En el marc d'aquest procés de gentrificació, s'ha determinat l'espai públic, la utilització d'aquest espai, els actors implicats i es dos estratègies utilitzades com a eines principals de resistència que son l'Agenda 21 de Barranco com a estratègia política, i la utilització dels murals mitjançant l'artivisme com a estratègia simbòlica (Rodríguez, 2019).

S'ha seguit la metodologia clàssica de l'antropologia utilitzant l'etnografia amb la realització d'observació participant, amb intervals d'observació distant quan es realitzava el mapatge dels murals i el seu seguiment, com també l'observació a distancia de la interacció entre els grups turístics amb els murals situats a la via pública de la zona turística del districte. Durant la investigació s'han identificat dos eines principals de resistència al procés de gentrificació al districte de Barranco, que s'han afegit als termes utilitzats pels informants, el tipus de narracions i la comprovació que el relat equival al que succeeix mitjançant l'observació participant, i les entrevistes formals i informals (Rodríguez, 2019).

Les observacions al camp i les converses formals i informals amb els actors porten a dos esdeveniments a Barranco relacionats amb el fenomen de la gentrificació. El primer es la gestació d'un procés de patrimonialització dels murals i edificis històrics que hi ha al nucli històric-turístic del districte, provocant que prenguin estratègies de resistència, que es materialitzen amb l'aparició de murals en les zones màximes de conflicte, analitzant-les mitjançant les narracions i les experiències dels informants. (Rodríguez, 2019). El criteri que s'ha seguit es el temporal, ja que el període en el que es desenvolupa la investigació determina els

² Per a més profunditat sobre la metodologia i els resultats obtinguts fins al moment en la investigació es recomana llegir la Tesis de Màster de l'autor d'aquest article referenciat a la bibliografia.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

resultats i la forma d'acostar-se al fenomen, que d'una altra forma serien diferents (Rodríguez, 2019).

Els actors que s'han analitzat són els veïns, les Instituciones públiques i les privades, els comerciants, els treballadors d'aquesta part del districte, els llogaters, els artistes muralistes, els agents culturals i altres actors. Tot i que la gran majoria de veïns va consentir a tenir converses o parlar proveint valuoses dades i detalls, com també a realitzar entrevistes, només uns pocs van autoritzar per escrit la publicació de la informació donada. Altres veïns només van donar permís verbal per a utilitzar la informació donada en les converses informals (Rodríguez, 2019).

L'anàlisi del cas d'investigació s'ha realitzat de l'estudi dens de les dades recollides mitjançant el treball de camp etnogràfic. Aconseguint la narració del veïns i les històries de vida de dos artistes muralistes reconeguts internacionalment pels especialistes en art urbà, que s'han arrelat a Barranco, que componen les narratives dels actors principals, que tracten sobre la conflictivitat que té lloc a l'espai geogràfic delimitat per la investigació, juntament amb la identificació com a col·lectiu on resten inserits els temes concrets que apareixen d'elles. Completant la metodologia emprada amb el mapatge de l'estat i la ubicació dels murals (Rodríguez, 2019).

Un dels inconvenients d'aquest estudi de cas, ha estat fins ara la corrupció instal·lada al govern municipal i la por dels veïns a ser identificats per la resta de veïns en aquesta investigació, tenint en compte les dimensions petites de l'espai geogràfic d'estudi i que tots els veïns es coneixen entre ells. Per tot això es va utilitzar la gravadora de veu per a realitzar les entrevistes amb l'autorització escrita i verbalment de la seva autorització per a utilitzar i publicar les entrevistes (Rodríguez, 2019). Es va aconseguir finalment el permís per a la seva utilització i no per a la seva publicació, ja que volien quedar en l'anonimat de la resta d'informants sense perjudicar l'etnografia que s'està realitzant. En el cas dels artistes entrevistats, per les conviccions ètiques de l'autor, no s'han publicat les transcripcions literals de les entrevistes realitzades, al no disposar de l'autorització d'aquests informants per a fer-ho sense modificacions posteriors (Rodríguez, 2019).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Barranco, el districte més petit de Lima, afectat per la gentrificació

El districte de Barranco és el districte més petit de la ciutat de Lima, la seva història ha estat lligada a l'art i als artistes peruans a partir de l'època en què va ser balneari per a les classes acomodades de Lima. Quan hom arriba a la seva zona històrico-turística sembla que es transporti a un barri europeu per les seves abundants casones colonials. Aquesta dada és important ja que, aquesta part del districte representa el 70% de la seva superfície, segons dades del propi municipi. Aquesta zona està declarada com a patrimonial. Altres dades proporcionades pel govern local que entren en conflicte amb l'observat i constatat durant el camp etnogràfic, com per exemple la implicació com a actor del municipi en aquests processos de gentrificació. Aquest fet sumat a dos factors com són l'obertura dels veïns cap als nous i visitants, d'una banda, i la por a represàlies per la informació que poden donar, de l'altra configuren el paisatge social d'aquest districte entre altres coses. Tot i no ser una zona cèntrica degradada està succeint un augment dels costos de vida, incloent el desplaçament de la gent amb menys recursos (comerciants i residents) amb l'arribada de grans capitals i la inversió per a realitzar blocs d'habitatge i instal·lar nous comerços de restauració dirigits a una població amb major poder adquisitiu que s'instal·la al districte.

La gentrificació un procés global vist des d'Amèrica Llatina

Sobre processos de gentrificació hi ha molts estudis que destaquen la diferència en el desenvolupament d'aquests processos que té lloc en diferents regions a nivell mundial degut a les característiques socials pròpies de cada lloc. En el cas llatinoamericà, molts estudis fan referència a la ciutat de Barcelona. Considerant que aquesta conflictivitat observada pertany als conflictes urbans tractats en les tres jornades (Barcelona 2012, Río de Janeiro 2014, i Buenos Aires 2017) organitzades per l'Observatori d'Antropologia del conflicte Urbà conjuntament amb la Universidad de Buenos Aires i el Laboratorio Metropolitano de la Universidad Federal de Río de Janeiro. He estimat utilitzar pel cas de l'estudi de Barranco les aproximacions prèvies a nivell llatinoamericà sobre gentrificació, entrant de ple dins dels debats que, en el cas de Perú, són treballats per l'arquitecte urbanista i docent

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

de la PUCP Vega Centeno. Una bona introducció a les actuals discussions contemporànies sobre gentrificació són les de Rojo (2016) i Sequera (2015) que permeten entendre el concepte original del terme i la seva evolució fins a relacionar-les amb el turisme (Hiernaux et Imelda González, 2014) juntament amb l'influència del mercat financer en les configuracions espacials de la ciutat (Observatorio Metropolitano de Madrid, 2015)³.

A partir dels autors citats anteriorment, es pot fer una aproximació al procés de gentrificació. Com assenyala Vázquez (2016), de l'escola argentina en la que ella forma part, ho planteja en clau d'extractivisme⁴. Ho fa dins del context urbà utilitzant la perspectiva de les narratives dels actors implicats en el procés enlloc del model econòmic que el sosté i el produeix. Segons Vázquez (2016) referenciant una de les tesis més clàssiques i representatives en els estudis del fenomen de la gentrificació⁵, s'ocupen espais urbans que desplacen/expulsen a la població establerta prèviament. Aquests processos tenen elements comuns com especulació immobiliària, gentrificació, grans projectes urbans, beneficis per a desenvolupadors urbans i grans corporacions, polítiques públiques escasses amb pressupostos destinats a partides urbanístiques, entre altres accions. Aquesta autora referencia a Vega Centeno (2013) per indicar que el desenvolupament promès per aquesta expansió immobiliària no té lloc en cap moment.

En aquesta línia d'anàlisi, Salinas (2017) destaca la gentrificació com un problema social o de classes socials plantejat dins la producció de l'espai urbà que es realitza amb l'arribada de població amb major poder adquisitiu, en comparació amb la que ja residia originàriament en aquest espai que ha vist com a partir de l'augment del preu dels immobles i serveis ofrenats no poden assumir les noves condicions i, consegüentment, es veuen obligats a marxar. Aquest autor ens adverteix del problema en la investigació d'aquests processos quan no podem donar dades

³ Aquest estudi coordinat per l'Observatorio Metropolitano de Madrid es basa en la teoria clàssica sobre gentrificació.

⁴ El concepte "extractivismo" es basa en una concepció feminista de la gentrificació, posant èmfasi en com s'extrauen de l'espai urbà afectat la població que no interessa i que sol ser de classe socio-econòmica baixa.

⁵ Per a més profunditat lectora es recomana llegir el text de Deutsche i Ryan (1984).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranquillo*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

quantitatives i tan sols argumentar amb les qualitatives el procés de gentrificació, complicant d'aquesta manera la forma com s'aplica la metodologia ja que no hi ha dades econòmiques que recolzin els fets observats i analitzats. Una de les aportacions de Salinas (2017) sobre la gentrificació és que s'aprecia com un procés positiu a partir dels estudis clàssics sobre aquests processos⁶. S'ha de tenir en compte que al començament de la utilització del terme gentrificació es van reconèixer els seus resultats positius i negatius. Sent els negatius l'expulsió de població i els positius la "millora estètica" del districte. Afegeix Salinas (2017), que actualment hi ha una reorganització de l'estructura de classes socials ja existent, que afavoreix una reproducció de capitals i consum de persones d'un únic nivell socioeconòmic, l'alt.

En el context llatinoamericà cada procés de gentrificació és diferent depenent de la ciutat o zona dins d'una ciutat, obtenint com a resultat diferents característiques a les que proporcionen els estudis europeus i nord-americans. Salinas (2017) proposa per solucionar aquestes diferències una nova classificació en categories de la gentrificació, on sobresurten dues d'elles. La conseqüència és la combinació de polítiques neoliberals de gentrificació en patrimoni històric amb els nous mercats immobiliaris a partir de la inversió privada. Aquesta afirmació prové d'aplicar (tant Salinas com l'autor d'aquest article) les polítiques d'especulació urbana per atreure a un perfil específic de turisme i a la inversió estrangera, sumat a una gestió urbana centrada en atraure inversió privada a l'espai geogràfic sense tenir en compte altres opcions. Salinas (2017) contribueix a definir les modificacions de la gentrificació sumant una variació en la utilització de l'espai que deixa de ser només d'ús residencial considerant també l'ús comercial d'aquest. En aquest cas, segons l'autor, aquesta gentrificació té com a característica el desplaçament de comerciants i treballadors per l'arribada de població amb major poder adquisitiu, mudant la imatge urbana anterior a aquest procés en aquest espai urbà.

⁶ Per a més profunditat lectora sobre l'origen del terme gentrificació es recomana llegir a Ruth Glass (1964).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Checa (2011) analitza els factors i elements que comprèn el procés de gentrificació assenyalant com actors activadors d'aquesta manifestació als propietaris, empreses i entitats financeres que estenen estratègies amb l'objectiu de la compra-venta d'espais urbans. Entre les estratègies no gaire habituals que utilitzen aquests actors, hi ha la compra d'edificis en mal estat amb valor patrimonial, que un cop restaurats son ofrenats al mercat. Aquestes estratègies es preparen amb anticipació i organització per garantir la col·laboració entre els grans inversors amb els grans agents immobiliaris que disposen de recursos per a poder realitzar aquests canvis urbanístics i establir connexions amb agents estatals. A més a més l'autor afegeix que el sector cultural participa en els processos de gentrificació emprant els artistes com agents gentrificadors actius, ja que segons aquest, al renovar l'espai gentrificable atrauen classes social amb riquesa cultural, utilitzant el terme de Florida (2010) d'estil neo-bohemi.

El mateix Checa (2011) es pregunta com l'espai de producció i consum cultural de les zones històriques i turístiques entra en pugna amb la renovació immobiliària del procés de gentrificació i com els agents culturals i artistes són utilitzats com eines immobiliàries dins d'aquest procés. Un altre aspecte significatiu és l'oferta museística encerclada per un quantios patrimoni arquitectònic transformat mitjançant els agents turístics en un model actiu de gentrificació amb les mateixes conseqüències ja esmentades. Aquesta utilitat provoca que hi hagi una assignació de l'espai urbà i comercial produïda per la instal·lació de comerços propers al consum cultural o a la restauració.

Delgadillo (2015)⁷ ens mostra tres posicionaments davant la gentrificació: el rebuig al procés, l'adopció mecànica de la gentrificació i l'adaptació crítica a ella. Determina també quatre maneres de desplaçament. La primera és el desplaçament directe, quan es talla el lloguer o s'augmenta a una quantitat poc assumible pel col·lectiu veïnal. La segona es coneix com "gentrificació en cadena", que s'origina

⁷ Informació de Delgadillo al capítol que escriu en solitari en la compilació d'investigacions que coordina amb dos autors més que està referenciada a la bibliografia. Delgadillo compara les classificacions llatinoamericanes amb la classificació de P. Marcuse (1985) per a elaborar una nova classificació adaptada al context llatinoamericà.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

amb la deterioració urbana. En tercer lloc, la "gentrificació exclusionària" que sorgeix al reconèixer que les ofertes immobiliàries que hi ha no són assumibles pel nivell de poder adquisitiu de la major part de veïns que viuen a la zona més antiga del lloc. I finalment, l'anomenada "gentrificació per pressió" deguda a l'augment dels costos de vida i de la renda de lloguer, augments que inclouen impostos, serveis, transport, alimentació, indumentària, etc.

Per Delgadillo (2015), l'encariment d'aquestes zones patrimonialitzades és conseqüència de diferents motius: l'immobiliari mitjançant la propietat urbana, amb la compra-venta de terrenys i edificis per edificar nous habitatges; un altre és el físic fruit de la rehabilitació i millora dels espais urbans; el socioeconòmic que repercuteix en la substitució d'habitants; i altres com el cultural, el simbòlic, l'identitari, etc.; cadascun d'ells amb el seus respectius i diversos mercats. Afegeix l'autor que el turisme cultural vinculat amb els museus i l'expressió artística provoca inconvenients, topades i friccions amb el teixit social, de manera que aquest tipus de turisme esdevé agent gentrificador. Una de les conseqüències és la por dels residents en aquests espais afectats o amenaçats en que aquesta gentrificació provoqui un "efecte Disneylandia" i es converteixi en una mena de parc temàtic facultant encara més aquest procés.

Per acabar el context de la gentrificació a Amèrica Llatina, segons Castillo (2015), les ciutats avantposen el mercat a les polítiques públiques, preferint la riquesa econòmica. Per això son capaces de generar gentrificació al moment de transformar el model de discriminació que origina canvis a la unió i l'analogia entre les classes socials. Entre els actors que intervenen als processos de gentrificació, Janoschka et Sequera (2014) assenyalen tres motius que originen aquest procés d'expulsió: el primer es deu al rol de les administracions públiques en el foment de la gentrificació, el segon al lligam amb la violència simbòlica de la reocupació del patrimoni dels centres urbans; i, finalment, el tercer apunta a l'estructuració d'allò urbà.

Artivisme urbà: estratègia simbòlica de resistència a la gentrificació

Pel que fa a l'artivisme urbà, Frúgoli Jr., H., Teixeira de Andrade, L., et Arêas

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Peixoto, F. (2006) recullen els debats actuals al context llatinoamericà els ha recollit tot oferint investigacions sobre la relació de les ciutats i els agents que s'hi interrelacionen a partir de les seves pràctiques i representacions i on l'artivisme apareix com element d'anàlisi. Juárez (2015) va analitzar el col·lectiu "Lima Foto Libre", un moviment de resistència urbana que mitjançant l'art de la fotografia mostra la realitat conflictiva de Lima. Sumant-li l'anàlisi de Solórzano Solórzano (2015) sobre l'afligiment al dret moral dels muralistes que van patir l'eliminació dels seus murals al Centre de Lima per ordre del llavors alcalde de la ciutat, podem concloure que aquests estudis concentren les discussions pràctiques més recents sobre l'artivisme.

Aquí entra el teòric més important sobre l'artivisme, Delgado (2016a), que relaciona l'artivisme amb els moviments de resistència urbana. Per aquest motiu és important la definició del terme artivisme de Delgado (2013), ja que segons el seu raonament l'art activista sorgeix dels debats que replantegen la relació entre l'art i la ciutat, i que en el meu cas d'estudi he pogut corroborar. Com bé diu Delgado (2013) es comença a omplir els carrers de creació artística sortint dels murs dels museus. S'encaren i s'avenen l'objecte artístic (art públic i alhora art de carrer) i la vida pública. Una de les relacions descobertes durant l'anàlisi de camp és que la performance en el sentit imperatiu que assenyala Cánepa (2012) és l'eina de l'artivisme materialitzada en els murals en zones turístiques.

En l'artivisme observat a Llatinoamèrica, no es des-territorialitzen les experiències com diu Delgado (2002), aquestes s'arrelen més en el calidoscopi anomenat "imaginari"⁸. Les característiques de l'artivisme quan inclou els murals són les següents: els artistes refermen la seva creació al firmar-los, encara que s'amaguin en pseudònims; té lloc un des-lligam amb les empreses privades com a sostenidores o entitats governamentals ja que els propis autors autogestionen i autofinancen la realització de la seva obra; l'obra artística al carrer és un canal de comunicació; i, els artivistes mantenen la llibertat de triar la paret (lloc) entre les

⁸ En el cas d'estudi, enlloc de la des-territorialització del murals i la seva des arrelació cap al territori geogràfic on estan, aquests al contrari, arrelen en el territori geogràfic i formen part de l'estratègia de resistència convertint-se en un element principal.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barrançó*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

permeses on dibuixen i pinten la seva obra donant-les a conèixer mitjançant les xarxes socials que utilitzen com a eina de divulgació tot mostrant-les al seu públic objectiu.

Cal destacar que hi ha un vincle social entre els muralistes i el lloc per la qual cosa els murals es converteixen en generadors d'emocions que trenquen les normes que puguin haver estat fixades pel govern local. Una dada per entendre l'artivisme, ens la dona Delgado (2016b) en entrevistes i xerrades, és que no rau al servei de la causa ja que és la mateixa causa en si mateixa al descobrir el seu lloc al carrer. Encara que sembli contradictori, la condició de l'artivisme com element de lluita contra la gentrificació pot afavorir indirectament el procés de gentrificació.

Per acabar d'aclarir el pes artivista dels murals, s'ha d'assenyalar que representen o inclouen missatges que accentuen la diferència com a resultat d'un procés de catalogació social que permet estudiar com una societat pensa el món i el simbolisme de la intencionalitat de la seva ullada (Guarné Cabello, 2004, p.127).

És doncs a partir d'aquest dos elements: gentrificació i artivisme quan podem començar a descriure i analitzar dos elements de resistència relacionats amb aquests. L'Agenda 21 de la UNESCO, d'una banda, i els Murals, de l'altra.

En aquest sentit, els afectats per processos de gentrificació busquen eines útils de resistència que els permeti fer evident la conflictivitat. En aquesta cerca apareix un document oficial anomenat Agenda 21, aprovada per la UNESCO, que s'ha convertit en el principal mecanisme polític global a través del qual es fomenten plans de desenvolupament sostenible mitjançant la cultura a nivell local. Aquesta eina disposa de directrius globals que no exceptuen cap manifestació cultural, incloent fins i tot l'anomenada cultura popular urbana en la que es troba l'element urbà del mural com a expressió de l'artivisme.

Agenda 21, eina política de resistència

L'Agenda 21 neix com un projecte de la UNESCO per a polítiques locals de desenvolupament cultural al Fòrum Mundial de les Cultures el 8 de maig de 2004 a Barcelona, assolint la fita que va començar l'any 2001 amb la Declaració Universal

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

sobre la Diversitat Cultural de la UNESCO. El 2005 va tenir lloc la Convenció sobre la Diversitat de les Expressions Culturals de la UNESCO, i es va establir un acord internacional jurídicament ferm que permet a qualsevol ciutadà crear, produir, popularitzar i gaudir de béns, serveis i activitats culturals, incloent els propis d'aquests actors. A l'abril de 2010, a Chicago (EE.UU.), es va redactar el Document d'Orientació Política sobre cultura com a quart pilar de desenvolupament sostenible. Aquesta data és important perquè va fixar l'enquadrament de desenvolupament d'aquesta agenda, que va ser aprovada el 17 de novembre de 2010 a la Ciutat de Mèxic. Finalment, del 18 al 20 de març de 2015 a Bilbao, es va acabar de donar l'estructura definitiva a l'Agenda 21 per a poder ser acollida i utilitzada pels ajuntaments que s'hi volguessin vincular mitjançant l'adequació del document: "Cultura 21: Acciones", el complement de l'Agenda 21. A les acaballes d'aquest mateix any, sense tenir una data exacta, es va aprovar l'Agenda de Desenvolupament Sostenible Post 2015 que va fixar els terminis i la visió de desenvolupament de l'Agenda 21. Els ajuntaments, a mesura que avançava l'acreditació de les eines de control i l'aplicació per part de la UNESCO, van executar el pla de cultura per al període 2016-2021 tot seguint les indicacions de l'Agenda 21. En el cas d'estudi que es planteja en aquest estudi, entre setembre i novembre de 2015 el municipi de Barranco aprova el Plan Concertado de Cultura 2016-2020 que va començar a aplicar-se a partir de gener de 2016. Els seus resultats es coneixeran el 2021 a l'informe auditor de la UNESCO. D'aquesta manera s'intenta afermar la política cultural participativa que ja existeix al districte de Barranco, amb l'objectiu final de millorar la qualitat de vida del ciutadans que hi viuen i treballen, aconseguint també el ple exercici dels drets humans i culturals, i la consolidació i promoció del desenvolupament dels agents culturals del districte. Una de les característiques d'aquest document és que s'utilitza la definició antropològica de cultura segons indica el document⁹, donant pes així als coneixements generats des de la nostra disciplina.

⁹ Tenint en compte els actuals debats a la disciplina sobre el terme cultura, només s'assenyala la dada sense aprofundir. Aquesta definició es pot llegir al document Plan de

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Com s'ha assenyalat anteriorment, hi ha dues estratègies de resistència analitzades i descrites que són l'Agenda 21 i els murals com a expressió artivista. Ambdues, en el cas de Barranco, estan relacionades i interrelacionades entre sí. La seva relació es deu al fet que l'estratègia simbòlica materialitzada en el mural depèn de l'estratègia política que la normativitza mitjançant l'Agenda 21. Al mateix temps s'interrelacionen degut a que els conflictes que sorgeixen de la conflictivitat analitzada es relacionen entre ells i entre aquestes dues estratègies.

Amb el que s'acaba d'afirmar no es pretén fer-ho de forma absoluta en el sentit que hi ha un lligam entre l'artivisme (muralisme) i la gentrificació, no s'identifica més que la relació del muralisme com dues cares de la mateixa moneda. D'un costat, el muralisme acaba resultant un agent gentrificador al ser creat en zones perjudicades per aquest procés. Proporcionant d'aquesta manera un ingrés de diners no tan sols per a la *Municipalidad* sinó també pels agents privats que engalanen l'entorn on es produeix la gentrificació. Alhora la seva manifestació en aquestes zones en risc, atrau inversors estrangers que el poden provocar en els espais geogràfics on encara no ha començat el procés de gentrificació. I en aquells on ja ha començat, el muralisme reforça aquest procés de gentrificació, fins i tot, precipitant-lo o tornant-lo més agressiu.

Per l'altre costat, el muralisme manté un missatge crític amb la societat en la que està representat un missatge reflexiu en la majoria de casos, comunicat per l'artista que el crea, sent aquest, polític, social, ecològic, etc. En aquesta vessant trobem en aquests espais ONG i escoles d'art que treballen i col·laboren amb nois en risc d'exclusió social amb l'objectiu que aprenguin a realitzar aquestes creacions artístiques i evitar així que acabin delinqüent. En aquests espais, per regla general, els murals es fan de forma gratuïta i són, els artistes els que fan front a les despeses o reben ajuda dels veïns o ajuntaments per a cobrir els costos del material utilitzat. Com mostra Delgado (2016a), hi ha dues possibilitats de reacció: primer, per part de l'administració pública pot posar en valor i enaltir els murals

Concertado de Cultura 2016-2020 de la *Municipalidad de Barranco*, disponible a la seva pàgina web.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

categoritzant-los d'art i provocant una museïtzació d'aquests, promocionant-los amb ajudes públiques i oferint-los en espais únics, o per contra, pot perseguir aquestes accions creatives que defugen de la seva inspecció. La segona possibilitat es per part dels artistes, el rol d'aquests fluctua entre l'atractiu que els reconeguin, fet que els impulsaria a dedicar-se professionalment a l'art, o vincular-ho per les seves activitats de resistència.

El cas de Barranco: on sorgeixen les formes de resistència creativa a la gentrificació

El procés de gentrificació de Barranco va començar als anys 70 i no va ser fins la dècada dels 90 que no va començar a apressar el pas, més o menys quan comencen a aparèixer els primers murals en el districte de Barranco, més exactament a la seva zona turística, segons les fonts veïnals consultades. En els seus inicis era una activitat artística per donar un lloc a joves talents que sorgien del moviment graffiter, fent una passa més dins dels plantejaments culturals innovadors que han brollat del districte. La primera fase d'aquest procés es desenvolupa entre els anys 70 i la dècada dels 90, provocant una alta conflictivitat en defensa del districte amb manifestacions, barricades, assegudes, tancaments, etc., per part dels veïns que es queixaven de la transformació urbanística que estava patint el districte.

La segona fase es produeix entre la dècada dels 90 fins als anys 2000 amb un augment de l'art urbà a Barranco. Segons diuen els veïns, els primers murals sorgeixen paral·lelament als primers sorgits al context nord-americà i europeu, quan començava a documentar-se aquest fenomen. La tercera fase és la que s'està desenvolupant actualment i va començar a partir dels anys 2000, donant origen a la investigació en curs. En aquesta fase ja es pot anomenar el fenomen del muralisme com una expressió de l'artivisme però, encara no tant com una estratègia simbòlica contra la gentrificació sinó, com un fenomen cultural per a mantenir l'esperit bohemí amb què es coneix aquesta part del districte. És a partir de l'any 2010 i actualment segueix sent així, que aquesta forma d'artivisme esdevé una eina més en la lluita veïnal contra aquest procés de gentrificació. Per aquestes

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

dates s'inicia la discussió entre la *Municipalidad* i els líders veïnals sobre la utilitat d'incloure la *Municipalidad* de Barranco al projecte de desenvolupament de la UNESCO: l'Agenda 21. Amb aquest pacte, sense preveure-ho, es va forjar l'escenari on més tard brotaran les dues estratègies de resistència, abans citades: l'Agenda 21 i l'artivisme materialitzat en el mural que s'auto nodreixen entre elles per a combatre aquest procés de gentrificació.

El cas analitzat presenta dues característiques. D'una part, els artistes trien les parets i demanen permís al propietari per a poder fer servir la paret com a tela, avisant a la *Municipalidad*, que en aquesta paret es farà una obra artística. De l'altra part, els veïns i líders veïnals (propietaris), disposen per voluntat pròpia de parets per a realitzar murals. En tots dos casos s'informa a l'autoritat local que és permès emprar les parets per a la realització de murals. No es demana permís, simplement s'informa a l'autoritat per a què reconegui aquestes parets i els seus murals. Al mateix temps la *Municipalidad*, segons informació de la sots gerència de cultura, fa un llistat de les parets autoritzades per a fer murals i respectar d'aquesta manera aquest espai i el seu contingut. En aquest sentit, una tasca que està realitzant el govern municipal de Barranco és enregistrar i catalogar tots els murals que es troben en les parets autoritzades. Aquesta fenomenologia a Barranco té unes característiques pròpies, que desenvolupa a continuació: els murals fets a l'espai públic de la zona històrica-turística del districte han estat elaborats pels mateixos artistes de franc. Tanmateix s'han comptabilitzat tres casos on el veí propietari ha abonat el valor del material emprat. Aquest fet es dona ja que l'artista vol, a banda d'ensenyar el seu art, formar també part de la identitat del districte en la zona bohèmia per excel·lència de Lima Metropolitana: en aquest cas no es produeix una mercantilització del mural.

Es fa palès que l'atractiu i incentiu que disposa Barranco pels artistes peruans i alguns estrangers és el que finalment acaba decantant la balança i fent el pes per a dur a terme les seves obres al districte, on arriben quan assoleixen un reconeixement local o internacional. Una altra singularitat destacada per aquesta investigació és la localització d'aquests murals a les parets dels solars on hi haurà edificis que participen en aquesta gentrificació, en forma d'edificis acabats de

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

vendre a immobiliàries o a fons inversors estrangers per a especular amb aquests solars. El mateix succeeix als seus voltants, d'aquesta manera es poden senyalitzar els punts roents de gentrificació. Com pot observar el lector, aquest artivisme té diferències amb el teoritzat per Delgado, mostrant unes característiques pròpies que el fan singular.

Aquest tret descrit, és el fet diferencial d'aquest fenomen a Barranco comparat amb altres llocs. És a dir, que encara que és cert que els murals són agents gentrificadors, aquests disposen de la doble característica d'assenyalar i visibilitzar els processos de gentrificació al manifestar aquests punts roents del procés. El mateix succeeix en, immobles d'especial interès a protegir-los i que romanen emparats o acaben de ser desprotegits per el govern local. La darrera peculiaritat d'aquest fenomen és que no sorgeix des de les autoritats com una iniciativa per a engalanar el districte, sinó que neix des dels mateixos veïns i muralistes com una activitat artivista en defensa del districte. D'aquesta manera s'uneixen l'estratègia simbòlica amb l'estratègia política de l'Agenda 21 de Barranco.

Aquesta conflictivitat té com a motiu principal les diferents eines d'oposició politico-simbòliques que s'han organitzat entre els actors citats, sent dues d'aquestes la font principal d'anàlisi d'aquesta investigació. El fenomen de conflictivitat incitat per immobiliàries, administracions públiques i el capital, tracta de mercantilitzar aquesta part del districte de Barranco. Així com també la turistificació de la zona històrico-monumental amb la promoció de la privatització de l'espai públic. Per aquests motius s'està produint un procés de gentrificació i especulació immobiliària, on la seva conseqüència provoca un desplaçament del comerç tradicional a un nou tipus de comerç elitista. D'aquesta manifestació dona compte Delgado (2011) com una nova espoliació neocapitalista de la ciutat, en el cas analitzat, de la zona històrico-turística del districte de Barranco, intentant garantir d'aquesta forma l'autoritat respecte la via pública i incrementar la seva importància, reafirmant l'elitisme.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Mitjançant la participació ciutadana la *Municipalidad de Barranco* va pretendre instrumentalitzar i justificar duent a terme l'Agenda 21¹⁰. Es pot advertir en el cas estudiat que, enlloc de reforçar el poder disciplinari que desitjava l'administració local sobre els veïns, comerciants i artistes, han estat aquests actors els que han assolit el control de la participació ciutadana com a eina d'oposició política. Per això és fonamental el factor del moviment artivista que es limita a la creació de murals a l'espai públic, donant valor al carrer com lloc de trobada i lluita artivista amb els veïns i comerciants, i teixint al mateix temps pactes polítics de resistència cap el poder institucional. Aquestes lluites es donen per la temptativa ciutadana d'utilitzar l'espai públic urbà com eina de reclam, resistències que s'han organitzat mitjançant les assemblees i reunions preparades per a debatre les noves estratègies i accions d'oposició política a efectuar com a manera d'autenticar el districte.

Investigar aquesta conflictivitat ajuda a apropar-se a l'entesa de com es connecten els actors que participen en aquesta part del districte de Barranco, juntament amb les polítiques públiques que modifiquen aquest espai geogràfic i permet examinar, les posicions i narratives de cadascun dels actors.

Segons les administracions, al classificar el districte com a bohemí, una singularitat advertida a Barranco és l'anomenat turisme cultural. Barranco ha estat bressol d'artistes nacionals peruans, com també lloc de residència fixa o temporal d'artistes contemporanis, disposa de museus i edificis històrics, hi tenen lloc fires artesanals, malgrat l'inici de massificació d'afluència turística observada. Aquesta corrent turística arriba atreta pel sorgiment i augment de l'espai d'actuació de l'artivisme que mitjançant els murals als espais públics ix alterant l'estructura espacial d'aquesta part del districte. Aquestes activitats turístiques possibiliten veure el patrimoni com un component supeditat a les elaboracions i legitimacions que li fan.

A Barranco, aquesta massificació turística ha posat en valor els murals disposats a l'espai geogràfic que determina el camp d'estudi alhora que causa l'eliminació per part de la *Municipalidad* de la petjada patrimonial de determinats edificis d'aquesta

¹⁰ Per falta d'espai es recomana llegir la Tesis de Màster de l'autor de l'article que està referenciat a la bibliografia, Rodríguez (2019).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

zona del districte. Sobre aquest aspecte, és oportú apreciar com la dialèctica neoliberal copsa l'espai urbà com mercaderia per a desenvolupar projectes immobiliaris introduint operadors turístics per a impulsar el districte de Barranco com a experiència mercantilitzada, envaint el districte com un bé econòmic i de provisió de valor que lluita amb els procediments de valor d'ús que els veïns, comerciants i artistes del districte fan de l'espai urbà en la producció biogràfica quotidiana.

Malgrat que els murals, com a expressió artivista, no es reproveu a la zona turística, és veritat que no són reglamentats a l'espai públic per part de l'administració local, encara que els veïns i comerciants els protegeixen mitjançant una reglamentació informal que es compleix al districte. La creació d'aquests murals podria semblar que s'improvisa a primer cop d'ull, encara que segueix una lògica ben estructurada com a eina de resistència a aquest procés de gentrificació. En aquest sentit s'ha de provar d'analitzar, utilitzant les diferents posicions presents a l'espai geogràfic d'estudi, la conflictivitat que es manifesta entre els actors implicats per la resistència davant d'un sistema superficial, econòmic, polític i social. Amb aquest trajecte dels relats dels veïns, comerciants i artistes, es busca analitzar la tibantor, les incongruències i xocs que s'originen en la concepció i simbolització de la ciutat contemporània, en contraposició al discurs de la *Municipalidad de Barranco*. En aquest sentit, s'identifiquen manifestacions de desobediència habituals o singulars que es dirigeixen a la resistència del sistema superficial, econòmic, polític i social, que és arbitrari i desigual¹¹.

Des de la nostra disciplina podem afegir noves aproximacions conceptuals per analitzar aquest tipus de conflictivitat urbana, dins del camp de les transformacions socials i territorials contemporànies, com en el cas d'aquesta zona del districte de Barranco. A partir d'unir als mètodes de comercialització urbana el patrimoni cultural urbà i el turisme mitjançant el moviment veïnal, i l'artivisme a través del muralisme.

¹¹ Per a més profunditat i per entendre aquestes afirmacions es recomana llegir la Tesis de Màster de l'autor de l'article que està referenciat a la bibliografia, Rodríguez (2019).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Quan es barregen aquestes dues estratègies, la política i la simbòlica, en un espai geogràfic on hi ha una conflictivitat relacionada amb les modificacions urbanístiques que pateix un espai geogràfic, com el cas de la zona històrico-turística de Barranco, amb el procés de gentrificació, és tasca de l'antropologia endinsar-se en la veu (relats)¹² de tots els actors inclosos en aquest procés de gentrificació. En el cas estudiat l'estratègia més visible de resistència a aquest procés és la simbòlica mitjançant els murals. S'ha identificat també un element que a primer cop d'ull no tenia cap relació amb aquest procés, com és l'Agenda 21 de la UNESCO, on es va registrar i participa actualment la *Municipalidad de Barranco*, resultant ser aquesta l'estratègia política.

Amb les converses i entrevistes formals amb líders veïnals, veïns i comerciants, va brollar el motiu de l'elecció de l'Agenda 21 de Barranco com a estratègia de resistència política a aquest procés de gentrificació on en un principi la *Municipalidad* era tan sols un agent gentrificador més. L'Agenda 21 de Barranco es pretenia utilitzar com a eina de control per part del govern local per a impulsar al seu propi ritme aquest procés de gentrificació i assolir-lo bé d'acord amb els seus interessos, sense la polèmica amb la població. Malgrat aquesta idea, aquest document ha esdevingut l'eina d'empoderament dels veïns.

Pel que fa la configuració d'aquest moviment veïnal, a partir de la investigació es va fer palès que cap dels informants comerciants i veïns entrevistats assenyalava haver participat en aquest moviment, per contra, sí que en reconeixen als seus membres. Les explicacions d'aquests informants descriuen un dels conflictes que formen la conflictivitat que afligeix al districte, característic d'un procés de gentrificació agressiu.

Aquests dos elements teòrics permeten comprendre el procés de gentrificació, a partir d'aquest es pot formular el component teòric que possibilita copsar la substantivitat d'elements urbans com el mural, que arrange les resistències

¹² Com s'ha indicat en l'apartat de metodologia aquestes poques veus s'han utilitzat en la Tesis de Màster de l'autor, per la manca d'espai pels requisits d'aquest article es recomana llegir a Rodríguez (2019).

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

urbanes que es conceben al seu voltant. Segueix sent necessari explorar i aprofundir sobre el mural com element clau dins dels processos de gentrificació a les ciutats així com sobre el seu caràcter funcional a l'hora de connectar dimensions simbòliques i polítiques alhora. S'entén com a element urbà tots els objectes que tenen com a lloc de performance com a imperatiu l'espai públic urbà, un d'ells és el mural que es situa a la via pública, convertint-se en una manifestació de l'artivisme com a estratègia de resistència simbòlica, que alhora està normativitzat mitjançant l'Agenda 21 de la UNESCO com a estratègia de resistència política.

Conclusions: noves maneres d'analitzar els processos de gentrificació

Es pot concloure que si bé és cert que els estudis sobre gentrificació ajuden a comprendre aquests processos que tenen lloc a la ciutat contemporània originant conflictitat urbana, no és gens menys que fins ara els estudis s'han centrat a analitzar els elements per separat i no com un conjunt d'elements que configuren un sol fenomen al dependre els uns dels altres. Una altra característica observada en els debats actuals és el fet de centrar-se només en els relats del procés i no encarar l'anàlisi d'aquests processos des de la vessant de les resistències contra aquests.

A nivell llatinoamericà, s'observen processos molt diferents segons cada país, la qual cosa converteix en inservibles els patrons que provenen dels estudis europeus i nord-americans. També a nivell llatinoamericà es busquen alternatives que siguin més exactes a cada tipus de procés gentrificador, contribuint d'aquesta manera a enriquir els estudis i debats actuals. En el cas del Perú comença ara mateix a reconèixer aquesta fenomenologia acadèmicament fent imprescindible contribuir amb les noves investigacions en curs per entendre i poder combatre aquests processos com és el cas d'estudi de Consiglieri (2016). Preguntant-nos de quina forma són emprats els murals per a vertebrar l'estratègia simbòlica de l'artivisme i l'estratègia política de l'Agenda 21 per a resistir processos de gentrificació en la zona històrico-turística de Barranco.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

A partir d'aquest anàlisi descriptiu i l'experiència d'aquesta investigació s'obren noves línies d'investigació i aprofundiment d'aquesta conflictivitat per a incorporar-les als debats llatinoamericans contemporanis. Aquestes conclusions son tres. La primera es que es presenten noves formes de gentrificació que es sumen a les particularitats de cada procés amb característiques que mostren una continuïtat d'aquests processos i les novetats en la forma de resistència a aquests processos. La segona es la utilitat de l'artivisme, en concret del muralisme, com a estratègia de resistència a aquests processos, aclarint per què hi ha diferències en la manera d'aplicar l'activisme a partir de les possibilitats i els seus límits. La tercera es la discussió que hi ha de l'agència dels actors implicats en aquest procés, a partir de les estratègies i l'apropiació de l'Agenda 21.

Bibliografia

- Cánepa, G. (2012). Gestión municipal como marca: identidad, espacio público y participación. *Cuadernos Arquitectura y Ciudad*, 16, 41-86.
- Castillo, C. (2015). "¿Gentrificación a la limeña en el Centro Histórico de Lima? ¿Expulsión o inclusión? 1993-2013". En Delgadillo, V., Díaz, I., Salinas, L. (Coord.). *Perspectivas del estudio de la gentrificación en México y América Latina*. México: UNAM, Instituto de Geografía.
- Checa, A. (2011). Gentrificación y cultura: algunas reflexiones. *Biblio 3w revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XVI (914). [Recuperado de <http://www.ub.es/geocrit/b3w-914.htm>]
- Consiglieri, N. (2016). *Cambios en los usos y sentidos del espacio social en la urbanización Santa Cruz. Consideraciones en torno a la gentrificación, el BOOM gastronómico y la subalternidad*. Lima: PUCP.
- Delgadillo, V., Díaz, I., et Salinas, L. (Coord.) (2015). *Perspectivas del estudio de la gentrificación en México y América Latina*. México: UNAM, Instituto de Geografía.

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

- Delgado, M. (2002). *Disoluciones urbanas*. Medellín: Editorial Universidad Antioquia.
- Delgado, M. (2011). *El espacio público como ideología*. Madrid: Catarata.
- Delgado, M. (2013). Artivismo y pospolítica. Sobre la estetización de las luchas sociales en contextos urbanos. *Quaderns-e ICA*, 18(2), 68-80.
- Delgado, M. (2016a). *Ciudadanismo. La reforma ética y estética del capitalismo*. Madrid: Catarata.
- Delgado, M. (2016 b). Entrevista en revista digital Distopia. [Entrada de blog. Recuperado de <http://revistadistopia.com/manuel-delgado/>]
- Deutsche, R., et Ryan, C. (1984). The Fine Art of Gentrification. *October*, 31, 91-111. DOI: <http://doi.org/10.2307/778358>
- Frúgoli Jr., H., Teixeira de Andrade, L., et Arêas Peixoto, F. (Org.) (2006). *As cidades e seus agentes: práticas e representações*. Belo Horizonte: Editora PUCMINAS et Edusp.
- Glass, R. (1964). *London: Aspects of change*. Londres: McGibbon and Kee.
- Guarné Cabello, B. (2004). Imágenes de la diferencia. Alteridad, discurso y representación. En Ardèvol, E.; Muntañola, N. (Coord.). *Representación y cultura audiovisual en la sociedad contemporánea* (pp. 47-128). Barcelona: Editorial UOC.
- Hiernaux, D., González, C. I. (2014). Turismo y gentrificación: pistas teóricas sobre una articulación. *Revista de Geografía Norte Grante*, 58, 55-70. DOI: <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-34022014000200004>
- Janoschka, M., Sequera, J. et Salinas, L. (2013). Gentrification in Spain and Latin America – a Critical Dialogue. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37. DOI: <http://doi.org/10.1111/1468-2427.12030>
- Janoschka, M., Sequera, J. (2014). Procesos de gentrificación y desplazamiento en América Latina, una perspectiva comparativista. En Micheliní, J.J. (ed.) *Desafíos metropolitanos. Un diálogo entre Europa y América Latina* (pp. 82-

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

104). Madrid: Catarata.

Juárez Li, J. (2015). *Entre la calle y la galería: trayectoria del colectivo fotográfico LimaFotoLibre desde la antropología visual y del arte*. Lima: PUCP.

Municipalidad Distrital de Barranco (2017). *Presupuesto Institucional de Apertura – PIA Ejercicio Fiscal 2018*. Lima: Municipalidad Distrital de Barranco.

Municipalidad Distrital de Barranco (s.f.). *Agenda 21 de Barranco*. [Recuperado 20/11/2018 de <http://www.munibarranco.gob.pe/index.php/agenda21d>]

Observatorio Metropolitano de Madrid (ed.) (2015). *El mercado contra la ciudad. Sobre globalización, gentrificación y políticas urbanas*. Madrid: Traficantes de Sueños.

Rodríguez, J. (2019). *Narrativas y conflictividades alrededor de los murales en zonas turísticas de Lima. El caso de Barranco* (Tesis de Maestría). Lima: PUCP. Escuela de Posgrado.

Rojó, F. (2016). La gentrificación en los estudios urbanos: una exploración sobre la producción académica de las ciudades. *Cadernos Metropolitanos São Paulo*, 18(37), 697-719. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/2236-9996.2016-3704>

Salinas, L.A. (2017). ¿Gentrificación latinoamericana? Apuntes para su discusión. *Revistarquis* 11, 6(1),1-10. DOI: <https://doi.org/10.15517/ra.v6i1.29205>

Sequera, J. (2015). A 50 años del nacimiento del concepto 'gentrificación'. La mirada anglosajona. [En línea], *Biblio 3W Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, XX (1.127). <<http://www.ub.es/geocrit/b3w-1127.pdf>>. [Consulta, 24/06/2018].

Solórzano, R. (2015). En torno al derecho moral del autor a la integridad de su obra: reflexiones a propósito del daño efectuado a los murales en el Centro de Lima. *Derecho PUCP*, 74, 97-112. DOI: <https://doi.org/10.5944/rdp.53.2002.8845>

Vásquez, A. (2016). Feminismo y «extractivismo urbano»: notas exploratorias. *Nueva Sociedad*, 265, 153-163. DOI: <https://doi.org/10.14409/ne.v1i3.163>

Joan Campio Rodríguez Gómez, *Estratègies de resistència creativa contra la gentrificació. Perspectiva des del cas de Barranco*, perifèria 24(1), junio 2019

revistes.uab.cat/periferia

Vega, P. (2013). El modelo urbano que sigue Lima en la actualidad: el responsable olvidado de la inseguridad. *Argumentos*, 1, marzo 2013, 14-20.

Vega, P. (2015). El espacio público y la visión de ciudad: recuperando el valor de la calle para la ciudadanía. En Centro de Estudios Constitucionales, Tribunal Constitucional del Perú. *Justicia, derecho y sociedad. Debates interdisciplinarios para el análisis de la justicia en el Perú*. Lima.